

Opponensi vélemény Tamáska Máté *Örmény városépítészet Erdélyben* című MTA doktori értekezéséről

Nem tudom mennyire érzi majd helyénvalónak egy MTA doktori eljárásban, de mindenképp szeretném megjegyezni, hogy kifejezetten élveztem Tamáska Máté „Örmény városépítészet Erdélyben” című doktori értekezését. Jól érthető és olvasható, logikusan tagolt, nem vész el a szakmai zsargonban, az illusztrációi kifejezetten erősítik a szöveget és nem csak mellé lettek téve. Témája is izgalmas, anélkül kalauzolja végig az olvasót az Erdélyben letelepült örmények társadalmi integrációjának (asszimilációjának) történetén, hogy az építészettörténeti megközelítés azt a szakértőkön kívül mindenki másnak érthetlenné tenné. Ezeket az erényeit szerencsére a kisebb szerkesztési hibák sem rontják le, mint például az, hogy Szamosújvár vár alatti település(rész)e, Kandia olykor az örmények építette városközponttól délre, olykor attól északra helyezkedik el. (A terepen attól északra található.)

Tamáska Máté célkitűzése üdvözlendő, négy erdélyi település (Szamosújvár, Erzsébetváros, Gyergyószentmiklós, Csíkszépvíz) örményekhez valamiképp kötődő településrészének építészettörténetén keresztül bemutatni egy bevándorló csoport társadalmi integrációjának folyamatát a 17. század végétől lényegében napjainkig. Ehhez az betelepülők – örmények – épített környezetét, annak változását és jellegzetességeit veszi számba mintegy két évszázad során, külön is kiemelve nem csupán az egyes épületeket és azok jellegzetességeit, hanem a városkép és városszövet formálódását is. Lényegében azt feltételezi, hogy mind az építészeti stílus, mind az épületek funkcionális jellegzetességei, mind a településszerkezet átalakulása lenyomatai és megjelenítői annak az átfogó folyamatnak, ami az örmények integrációja a változó erdélyi – későbbi magyarországi – társadalomba, és aminek végső állomása asszimilációjuk, és ezzel párhuzamosan egy kis csoportban megjelenő, máig élő magyar-örmény önazonosság vagy önazonosulás.

Ebből is látható, hogy maga az értekezés egy ritkán tárgyalt problémát jár körül, miközben a művészettörténet, a településszociológia és a nacionalizmus kutatás vagy kisebbségtörténet tudományterületeit kapcsolja össze. Ehhez pedig összehasonlító módszert választ, hogy történetileg és szociológiailag is jól elkülöníthető esettanulmányok révén szűrje ki az örmények mint nemzetiség egészére jellemző elemeket és jellegzetességeket, az örmény városépítészetet. A négy örmény kolónia valóban négy különböző átmenetet, integrációs folyamatot jelent. Maguk az örmények letelepedésük idején vallásuk (örmény katolikus), foglalkozásuk (kereskedők, kézműiparosok súlya) és jogállásuk (Szamosújváron és Erzsébetvárosban az adott közösségnek szóló, de területi-városi érvényességű uralkodói privilégium, a két székelyföldi településen egy önigazgató kereskedőtestület) révén különülnek el, építészetük azonban már ekkor sem mutat sajátos, örményként azonosítható jegyeket. Vallási elkülönülésük végül részleges marad, mert örmény püspökség felállítására nem kerül sor, rendi pozíciójukat pedig a rendiség felszámolása szünteti meg.

Mindez része az integrációs, illetve asszimilációs folyamatnak is. Tamáska egyik legfontosabb állítása az, hogy a négy esettanulmány négy különböző folyamatot is jelentett. Ezeket elsősorban a már említett jogállásbeli különbség határozta meg, hiszen ez alapján

gyakorolhatott a közösség kisebb vagy nagyobb öngazgatást is a település felett, vagy azon belül. Éppen ezért a környezet rendi jogállása is meghatározó volt, a Székelyföld klasszikus földesúri viszonyokat kevésbé ismerő világában az elkülönülés soha nem lehetett olyan mértékű, mint 18. század végén szabad királyi várossá emelt Szamosújváron és Erzsébetvárosban. Ez viszont meghatározta azt is, hogy mennyire és miként alakíthatták az örmények a települések térszerkezetét is. Szamosújvárott ők hozták létre egy tervezett várost, Csíkszépvízen viszont csak egy jellegében városiasabb, a falu más részeitől vizuálisan is elütő központi részt.

A másik fontos tényező, amit Tamáska kiemel az építészettörténet mögött, az örmények foglalkozása. A településképet meghatározó módon inkább a kereskedők és kézművesek építkeztek, és ennek fontos része volt az, hogy a foglalkozással járó funkcionális követelmények – raktár-, műhely-, üzlethelyiség, vízenergia igénye – miként kerültek interakcióba a rendi tulajdoni- és használati viszonyokkal és a települési adottságokkal. Ennek eredménye a csíkszépvízi nagyobb emeletes házak alkotta városias központ elkészülte, de a gyergyószentmiklósi emeletes, sokszor toronyszerű építkezés is, mert a hosszanti telkekből az örményeknek sokszor csak egy utcai rész jutott. Idetartozik az is, ahogy a társadalmi értelemben felfelé aspiráló örmény kereskedők, sokukat nemesítenek is, a városi építészetben is adaptálni próbálnak olyan mintákat, – pl. a szamosújvári elfordított kúriák – amelyeket a korszak nemesi építkezéseiből vesznek át nyilvánvalóan státuszjelölőként.

Végül a harmadik tényező, ami ezt a folyamatot hosszabb távon, és a rendi intézmények felszámolása után is komolyan befolyásolja, az általános modernizációs folyamat és a vele járó társadalmi és térbeli átalakulás. Tamáska történetében ez sokféleképpen megjelenik. Ilyen az örmény katolikusok számának csökkenése, a foglalkozásszerkezet változása, ahogy a kereskedők és iparosok állami-közigazgatási pályák felé fordulnak, ami egyúttal része a gyors magyarosodásnak. De, miként Tamáska érvel, ez állhat az új, ezt a foglalkozásváltást segítő közintézmények építési hulláma mögött is. Ide tartozik a településszerkezet változása a városokban megjelenő új intézmények, funkciók hatására. Például a gyergyószentmiklósi vasútállomás vagy ugyanott a Békás-szoros felé vezető új sugárút egyaránt a régi, örmények által többségében lakott központ leértékelődését, új központi zónák kialakulását hozta. Szamosújváron ezzel járt a főtérnél jóval nagyobb Népkert kialakítása, ami átvette a társasági-szocializációs funkciók egy részét, és az új főutca, amelyre aztán ráépült például a görög-katolikus székesegyház és egy új állami gimnázium is. Ahogy Tamáska fogalmaz, még azok a települések is, amelyeket örmény városként azonosíthatunk a 19. század fordulóján, tipikus, multietnikus erdélyi várossá válnak a 20. század fordulójára, amit leképez az új városi térszerkezet, az új középületek helye és stílusa, és az, hogy az örmény templomok immár nem egyedül állnak, nem dominálják a városképet sem.

Nagyon fontosnak tartom Tamáskának azt a megállapítását, hogy az örmény városépítészetet – mivel a betelepülők nem hozták magukkal olyasmint, amit nemzeti stílusnak hívhatnánk – a funkcionális és aspirációs motivációk mellett a hatalomhoz és a környezethez való viszony határozta meg. A katolikus egyházba betagozott örmény egyházközségek a 18. században a dinasztia ellenreformációs törekvéseit is szolgálták, ezt fejezte ki a barokk meghatározó jelenléte a polgári vagy magánépítkezéseken is, nem csak az örmény templomokon. Ez a

barokk hatás aztán késéssel átgyűrűzött a székelyföldi kolóniákba is, miközben az örmény asszimiláció, az állami hivatali pályák bevetté válása elvezetett oda, hogy az örmények a magyar nemzetépítéshez igazodtak. Egyfelől a korszak tipikus városi eklektikájának elemeit meghonosítva, másfelől azonban a magyar nemzetinek tartott stílusjegyeket vagy stílust (gyergyószentmiklósi gimnázium) alkalmazva. A modernizáció tehát nem csak gazdasági változások és azok társadalmi kivetülése révén volt része az örmények integrációs folyamatának, hanem a modern nemzetépítés révén is. A magyar-örmény mozgalom tulajdonképpen akkor kezdődött, némileg paradoxnak ható módon a magyar nemzetépítés részeként, amikor az örmény közösség már lényegében megszűnt etnikai közösségnek lenni.

Ez a történet tehát négy, egy rendi és túlnyomóan agrártársadalomba betelepülő kereskedő és kézműves csoport története, amit a rendi világban számottevő különbségek is elválasztanak mind egymástól, mind környezetüktől. Az integráció folyamata és annak megjelenése a városépítészetben alapvetően a helyi viszonyoktól függött, és ezek a variánsok leginkább abból vezethetőek le, hogy a helyi világok maguk miként és milyen mélységben alakulnak át eközben. Közös eleme valamiféle közvetítő szerep az építészet területén a lokális és a külső világ között.

Maga az érvelés meggyőző, jól alátámasztott. Én mégis azt gondolom, egytelen, de nagyon lényeges ponton az értekezés redundáns. Nehéz belátni, hogy ez a szépen követhető és jól adatolt történet miért lenne örmény, mi szükség van az etnikai/nemzetiségi jelleg kiemelésére ahhoz, hogy az érvelés megálljon, különösen annak tükrében, hogy maga a szerző is arra jut, aligha beszélhetünk örmény városépítészetről a kifejezés bevett használata értelmében, a négy eset pedig elég jelentős mértékben különbözik egymástól, hogy azokat könnyen közös nevezőre hozzuk. Valóban csak „az etnikum kérdésköre mentén tematizálható kisebbségi lét, illetve – ezzel szoros összefüggésben – az identitás kérdése az a társadalomtörténeti vezérfonál, amely mentén az örmény városépítészet nem csak formájában, de tartalmában is értelmezhetővé válik”? (28. o.)

Kezdjük azzal, hogy egy ilyen vállalkozáshoz mind az etnikum, mind a nemzetiség fogalma aluldefiniált az értekezésben, aligha alkalmazható az elemzésben. Tamáska nem is igen teszi ezt, láthattuk, hogy az építészet és annak változásai mögött rendre nem etnikai vonatkozásokat lát, vagy ha igen, akkor az nem az örményekre vonatkozik (pl. a román egyházi-építészeti jelenlét Szamosújváron.) Az etikum és a nemzetiség ráadásul váltakoznak is ugyanarra a tárgyra vonatkozóan. Az értekezést olvasva ezek a nem etnikai tényezők mindent jól magyaráznak, nincs hiány, nincs olyasmi, amit külön meg kellene magyarázni.

Az etnicitás alapvetően különbségtermelés, és ennek a különbségnek egy csoportra vonatkoztatása annak esszenciális tulajdonságaként. Ez utóbbihoz kapcsolódik az etnikum kulturális és csoportképző hagyományokhoz kötése is. Tamáska sokféle különbséget dokumentál a négy kolóniában. Egyházi-vallási, rendi jogállási, foglalkozási, társadalmi helyzetbeli, viszont alig szól – mert alig szólhat – az építészetben is megjelenő kulturális különbségekről. Sőt, egyik legfontosabb megállapítása éppen az, hogy az örmény építészet abban a kulturális értelemben, ahogy a nemzeti építészetről beszélni szokás nem volt, az örmények – iskoláskorom irodalomóráinak terminológiájával – korstílusokat közvetítettek az azokat még nem vagy csak részlegesen befogadó erdélyi helyi közegek felé.

Idővel aztán a kezdetben azonosított különbségek, határok egy része is felszámolódott vagy veszített csoportelhatároló erejéből. A rendi jogállások megszűntek, az egyházat áttérések sújtották, és az örmények foglalkozásváltása is oda vezetett, hogy a régi határt egy új váltotta fel, ami azonban már nem örmény kereskedők és nem örmény hivatalnokok, nemesek, jobbágyok, hanem egy jobb híján most általam egységesnek feltételezett, magyar állami hivatali középréteg és mások közt húzódott. Tamáska tehát megmutatja azt, ami elválaszt, azt is megmutatja, hogy ez településről-településre különböző volt, de azt már nem mutatja meg, ami a négy kolónia nagyon különböző tagjait mégis csak egységes csoporttá tenné. És ez nem csak azért van így, mert egy asszimilációs folyamat történetében ezt nehéz megtenni.

Ettől persze az előbb említett különbségek még lehetnének etnikaiként értelmezhetőek, és nyilvánvalóan ez sokszor meg is történt, hiszen a kortársak gyakran beszéltek az örményekről, örmény építészetről, vallásról csoportképző értelemben, Csakhogy ez már nem objektív, tudományos leírás, hanem egy külső értelemtulajdonítás, aminek saját története van, és ezt Tamáska nem kapcsolja össze a városépítészet – megint csak jobb híján használva a jelzőt – objektív tényezőkkel magyarázott történetével. Tulajdonképpen az nem derül ki az értekezésből – és érzésem szerint nem is derülhet ki, mert maga az etnikai városépítészet fogalma is problémás, de ezzel itt most nem foglalkozom –, hogy amennyiben a munkából mindenhol töröljük az „örmény” kifejezést akkor lesz-e bármi, amit a többi tényező nem magyaráz meg kielégítően? Vajon csak az etnikum hoz létre kisebbséget, ami aztán integrálódik?

Bizonyos értelemben a munka módszertana is ennek – az etnikai értelmezésnek – esik áldozatul abban ez egy kérdésben, amiről úgy vélem, érdemes lenne átgondolni. Tamáska ugyan összehasonlító módszerrel dolgozik, és az összehasonlítás tárgya négy jellegzetes módon különböző kolónia vagy település. De az összehasonlításhoz nem szempontokat választ ki, hanem egy települést tekint modellértékűnek, Szamosújvárt, amit ideáltípusnak nevez. Azt gondolom, maga az utóbbi fogalom használata is mutatja, hogy ez a választás nem buktatóktól mentes. Szamosújvár – weberi értelemben legalábbis - aligha ideáltípus, hiszen maga egy nagyon konkrét történelmi eset. Modell valóban lehet, csakhogy ahhoz az kellene, hogy a négy kolóniát ne a különbségük határozza meg, hanem a hasonlóságaik, amire alapozva aztán valóban felállítható az a tézis, amit Tamáska is megfogalmaz, hogy Szamosújvár volt az, ahol a körülmények az örmény kolónia számára leginkább lehetővé tették a kötöttségtől nagyrészt mentes városépítést. Tehát, ha jól értem, ez mutathatja meg leginkább, legtisztább formában az örmény városépítészet etnikai vonatkozásait is.

Csakhogy, ha a csoport kolóniai jelentős mértékben különböznek egymástól is, és ennek alapja az, hogy különbözik a társadalmi, foglalkozási, gazdasági helyzetük az adott közösségen belül, ahogy azt Tamáska is kimutatja, miközben ezek a tényezők tűnnek meghatározónak a városépítészetben leképeződő integrációs folyamatban is, akkor ez valójában önkényes választás, akármelyik lehetne a modell, amihez a többit hasonlítom.

Persze nem vagyok teljesen igazságos, hiszen ez a modellé kiválasztás inkább verbális gesztus az értekezésben, maga az elemzés nem próbálja meg ráhúzni a szamosújvári példát a többire, hanem valóban jól működő összehasonlítást olvashatunk, amelyik éppen ezért maga is arra jut, hogy a városépítészet és annak változása legkevésbé az örmények etnikumával

magyarázható. Ugyanakkor ezt sokkal nyilvánvalóbbá tette volna, ha a szerző veszi a fáradságot és ha nem is módszeresen, de egyes fontosnak tartott jelenségek kapcsán kitekint a négy település korlátai közül és megpróbál olyan példákat is megnézni, amelyek esetében az etnikum biztosan nem, vagy nem kisebbség-többség viszonyrendszerként játszott szerepet a városépítészetben.

Van ugyanakkor egy olyan része, olyan eleme az értekezésnek, amelyik kifejezetten jól mutatja mit is jelent(het) az örmény városépítészet mint etnikai fogalom. Tamáska ezt nem emeli ki, de meglehetősen világos abból, ahogy beszámol a magyar-örmény mozgalomról és annak az asszimilációban/integrációban játszott szerepéről. Ha ezt a városépítészet átalakulásáról szól fejtegetései mellé tesszük, akkor azt látjuk, hogy munkája egyúttal igen érzékletes esettanulmánya annak, hogyan lesz az éppen a felszámoló és elsősorban nem etnikai, hanem társadalmi-gazdasági jellegzetességei révén meghatározott közösség egy ebben az értelemben új etnikai/nemzet alapja. Talán éppen azért, mert felszámolódik minden egyéb társadalmi realitása és korábbi különállása, sor kerül teljes integrációjára. Az örmény város, ami talán sohasem volt, így lesz a magyarörmény nemzeti emlékezet helye, a nemzeti karakter megjelenítője – mert már nincs, így diszkurzíven szinte bármivel felül írható. Ezt az örmény város fogalmat viheti aztán tovább egy olyan tudományos diskurzus is, ami hisz a nemzeti karakterben és annak tárgyi megjelenésében is, immár beemelve az amatőrök térfeléről a hivatásos tudományosságba azt. Annyiban, amennyiben nem engedi el az etnikai értelmezést, valamiképpen örmények szeretné minősíteni a városépítészetet, még Tamáska Máté értekezése is ehhez kapcsolódik, miközben minden egyéb téren példásan konstruktivista.

Ez utóbbiról, a világos jellemzők által meghatározott potenciális közösség helyébe lépő elképzelt közösségről szívesen olvastam volna többet, már csak azért is, mivel ennek révén feloldható lett volna a fent részletezett önellentmondás is. Ahogy arról is lehetett volna többet írni, hogy a modern nemzet materiális és fogyasztási jegyei miként kapcsolódnak a városhoz. Az építkezés, a vendéglátás (konyha), a turizmus, a nemzeti táj, mind része ennek, kiterjedt irodalommal. Ahogy az is világos, hogy részben éppen ezek miatt a város a maga módján eminensen a banális nacionalizmus helye is. Talán ez is segített volna abban, hogy az örmény városépítészet fogalma ne tűnjön üresnek.

Mindezzel együtt nem szeretném, ha bárki azt érezné, hogy lebecsülöm Tamáska Máté teljesítményét. Erdély modern társadalmi átalakulásának egy új és inspiráló történetét olvashattam. A szerző láthatóan otthonosan mozog a városépítészet tágabb témájában is, kifejezetten jól kapcsolja az épített teret és világot a társadalomhoz, és meggyőzően érvel azzal kapcsolatban, hogy az örmény kolóniák hatása településeik városépítészetére legkevésbé az örmények etnikumából fakadt. Azt gondolom az ilyen munkák kifejezetten jó alkalmat adnak arra, hogy az opponensi véleményemben is fejtegetett nagyobb kérdésekről is vitatkozzunk. Mindezek tükrében javaslom Tamáska Máté MTA doktori értekezésnek nyilvános vitára bocsátását.

Szentendre, 2024. március 7.

Egry Gábor